

УДК 94(477.54-21)«1914/1916»:394

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ВЕЛИКЕ МІСТО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА І ХАРКІВ'ЯН**

У статті доводиться, як притов в діючу армію, поява біженців, евакуйованих, військовополонених, кримінальних елементів, зростання цін, зміни заробітної плати, дії муніципальної влади Харкова вплинули на зміну психологічного стану населення. Вони викликали розмивання ядра постійних міських мешканців, породили недовіру до іноземців, анонімні доноси, допустимість соціальної зрівнялівки, ущільнення умов проживання, насильства, сподівання на можливість з боку владних інституцій організувати централізоване забезпечення всім необхідним.

Ключові слова: міські мешканці, велике місто, повсякденне життя, солдати, евакуйовані, іноземці.

В статтє доказывается, как притов в действующую армию, появление беженцев, эвакуированных, военнопленных, криминальных элементов, рост цен, изменения заработной платы, действия муниципальной власти Харькова влияли на изменение психологического состояния населения. Они вызвали размывание ядра постоянных городских жителей, породили недоверие к иностранцам, анонимные доносы, допустимость социальной уравниловки, стеснение условий проживания, насилия, надежды на возможность со стороны властных институций организовать централизованное обеспечение всем необходимым.

Ключевые слова: городские жители, большой город, повседневная жизнь, солдаты, эвакуированные, иностранцы.

The article argues as a call-up to the army, the emergence of refugees, evacuated, prisoners of war, criminal elements, price increases, changes in wages, the measures of the Kharkiv municipal authorities have influenced to change of the psychological state of the population. All this events have caused for the erosion of a permanent urban residents core, have generated distrust to foreigners, anonymous denunciations, social equalization, cramped living conditions, violence, hope for the possibility by the authorities to organize a centralized provision of all that necessary for the life.

Key words: city dwellers, city, everyday life, soldiers, evacuated, foreigners.

Перша світова війна, справедливо названа Великою, стала точкою відліку, з якої бере початок політичне ХХ ст. Пам'ять полеглих на її фронтах вшановують політичні лідери і рядові громадяни європейських країн. Літературу минулого століття неможливо уявити без книг Е. Хемінгуея, Е.-М. Ремарка, Р. Олдінгтона, присвячених подіям 1914-1918 рр. В Україні всебічне дослідження Національно-демократичної революції 1917-1920 рр. підводить наукову думку до необхідності глибше придивитись до Великої війни, під час якої визріло багато із тих суспільних явищ, що проявилися в роки визвольних змагань, у радянську добу. Особливого значення в цьому контексті набувають процеси, що відбувалися по містах підросійської частини України, які перебували у глибокому тилу. На їх теренах, зокрема в Харкові, сформувалися певні економічні, політичні, культурні, психологічні чинники, що обумовили темп, характер, складність усіх подальших подій.

Протягом останніх років в Україні багато зроблено в плані студіювання макроісторичних процесів періоду Першої світової війни. Вийшли друком кілька узагальнюючих фундаментальних досліджень, документальних публікацій, енциклопедичних статей, зокрема щодо військових подій, соціально-економічного становища українських земель, політики царського уряду, біженства [1, 5, 20, 26 та ін.]. Грунтовний історіографічний огляд доробку істориків подано у статті

О. П. Реєнта та Б. М. Янишина [21]. Автори цих праць торкаються окремих подій в Харкові. Деякі аспекти діяльності міського самоврядування, політичного життя, функціонування закладів освіти та культури періоду війни висвітлені в «Історії міста Харкова ХХ століття», монографії з історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [7, с. 120-131; 23, с. 259, 262-265]. Ознакою сучасної історіографії стала поява публікацій, присвячених повсякденню доби війни по окремих містах. Серед них можна виділити статті О. Л. Вільшанської, Є. Ю. Дзюмиги, Р. Нахтігала, Д. М. Чорного [2, 4, 15, 24]. На фоні ґрунтовних досягнень у висвітленні питань повсякденного життя людей у ХІХ ст., 20-50-х рр. ХХ ст., дослідженні базових проблем історіографії, методології та методики історії повсякдення [3, 6, 11, 12, 13], відповідні урбаністичні студії, зокрема щодо Харкова доби Великої війни, перебувають на початковій стадії. Зважаючи на сказане, ми спробуємо окреслити еволюцію структури населення, умов, рівня життя мешканців, тих аспектів повсякдення, які Н. Еліас характеризує як сферу буденних подій на відміну від традиційної політичної історії [12, с. 11]. Джерельну базу нашого дослідження становлять матеріали Державного історичного архіву Харківської області, що вперше вводяться у науковий обіг, періодичної преси Харкова, а також публікації статистичних даних та документів.

У червні-липні 1914 р. Європа впритул наблизилася до точки неповернення. 17(30) липня 1914 р. у Російській імперії була оголошена загальна мобілізація, спрямована на підтримку Сербії, що зазнала нападу з боку Австро-Угорщини. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Протягом кількох наступних днів Франція, Велика Британія та інші держави були втягнуті в конфлікт. Розпочалась війна, що докорінно змінила світ.

Харків перебував далеко від зони бойових дій, але її вплив відчувався буквально в усіх сферах життя. Населення міста підтримало політичний курс імперської влади, що проявилось в патріотичних маніфестаціях, виділенні коштів для забезпечення сімей осіб, призваних до армії, поранених військових [28, 1914, 24 лютого, 25 лютого, 31 лютого, 14 авг.; 1915, 10 фебр., 4 марта]. Благодійна допомога з боку громадськості не припинялася до 1917 р., але зменшувалася через погіршення соціально-економічних умов життя мешканців міста, зміну їх ставлення до війни.

Безпосередній вплив на ситуацію в Харкові мали події на Південно-Західному фронті. У ході Галицької битви серпня-вересня 1914 р., Карпатської операції січня-квітня 1915 р. російські війська здобули кілька важливих перемог, зокрема захопили 21 серпня (3 вересня) 1914 р. Львів, а 9(22) березня 1915 р. – Перемишль, наблизилися на відстань 30 км до Ужгорода. Однак наприкінці квітня 1915 р. австрійсько-німецькі війська здійснили Горлицький прорив і до початку червня вимусили російські війська залишити територію Галичини. Наслідком цих подій стали великі людські жертви, переміщення значних мас евакуйованих, біженців, військовополонених, поповнення діючої армії новими призовниками. Усе це безпосереднім чином позначилося на житті Харкова.

Війна вимагала нових військових контингентів. Наприкінці 1915 р. з Харкова було призвано 11018 осіб, що перебували у запасі [30, Ф.19, оп. 1, спр. 251, арк. 374]. Мобілізація чоловічого населення викликала нестачу робочої сили, зокрема візників, дорожніх робітників, пекарів, чоботарів, будівельників [30, Ф. 3, оп. 287, спр. 5059¹, арк. 1, 120, 121, 206, 235, 281, 312, 386, 405], тобто зайнятих у тих сферах, які забезпечували безперебійну роботу міської інфраструктури, повсякденне життя людей. Причому мова йшла не про дефіцит допоміжних робітників, а саме кваліфікованої робочої сили, майстрів.

До Харкова розпочався приплив евакуйованих та біженців з місцевостей, охоплених війною. У липні-грудні 1915 р. Харківський реєстраційний пункт зафіксував проходження через місто 366,4 тис. біженців, з яких станом на листопад 1916 р. осіло в губернському центрі 45,9 тис. осіб – найбільший показник серед міст України [5, с. 41, 61]. І якщо перші евакуйовані належали до інтелігенції [28, 1914, 4 листопада], то згодом їх контингент суттєво змінився. У Харкові опинилася значна кількість чиновників державних установ з території Царства Польського. Вони отримували відносно високі та стабільні виплати від держави за втрачене майно, що на тлі погіршення соціально-економічних умов викликало в корінних мешканців негативне ставлення [17, с. 124]. Іншу категорію переселенців становили робітники евакуйованих з Варшави та Риги заводів. Так,

понад дві тисячі осіб заводу ВЕК опинилися в Харкові у скрутному соціально-економічному становищі через незадовільні умови праці, проживання, невиплати грошових сум [16, с. 82-84, 88; 30, Ф.3, оп. 287, спр. 5827, арк. 172-172 зв]. Як наслідок, вони стали потужним джерелом соціального напруження, а в 1917 р. – кадрів більшовицьких військових формувань. Велику групу тимчасових мешканців становили солдати, що лікувалися у шпиталях. Із затягуванням війни їхнє становище погіршилося, що впливало на психологічний стан місцевого населення. Протоієрей П. Скубачевський, представник правомонархічного руху, повідомляв своєму колезі в Петроград у серпні 1915 р.: «Поранені солдати потрапляють у шпиталі в скривавленому та обірваному одязі і після виходу зі шпиталю вдягають той самий одяг і до зарахування в армію вештаються обшарпанними, справляючи гнітюче враження на народ» [17, с. 124]. Незначну, але дуже соціально небезпечну групу прибулих склали представники кримінального світу, що тікали із районів, наближених до бойових дій. Вони суттєво ускладнили криміногенну ситуацію в місті. Зі свого боку представники поліції вдавалися до використання недозволених прийомів і методів боротьби з ними [29, 1916, 22 июня, 24 июня, 28 июня]. Містом ширилися чутки про жорстокість поліцейських чинів, висловлювалися побоювання, що такі дії поліції небезпечні, адже привчають населення сприймати насильство як буденне явище. Місцева влада, своєю чергою, намагалась уникнути розголосу, але під тиском громадської думки призначила розслідування зловживань у розшуковому відділі поліції [30, Ф.3, оп. 287, спр. 5872¹, арк. 2, 10].

У роки війни багато харків'ян вперше зіткнулися у повсякденному житті зі значною масою іноземних громадян – військовополоненими. Про масштаби їх напливу свідчать, зокрема, такі дані: протягом однієї доби 24 червня 1915 р. до міста прибуло 5 тис. осіб [30, ф. 3, оп. 287, спр. 5059¹, арк. 7]. З різною інтенсивністю вони продовжували прибувати й далі. Наприкінці вересня неподалік від Харкова знаходилося близько 17 тис. військовополонених, розміщених без належних умов утримання, охорони або навіть нагляду, продовольчого забезпечення. Вони вешталися містом та околицями у пошуках їжі, намагалися найнятися на роботи до місцевих мешканців, які, надаючи їм прихисток, користувалися працею цих людей [30, ф. 3, оп. 287, спр. 5059², арк. 433].

У результаті зазначених процесів населення Харкова суттєво зросло, змінилася його соціальна та національна структура. Так, якщо на початку ХХ ст. середньорічний приріст населення становив близько 4,4 тис. осіб, то за неповні два роки війни кількість жителів зросла на 33,3 тис. [25, с. 48-49; 7, с. 7-8; 9, с. 11]. Серед мешканців суттєво зросла кількість і частка євреїв, поляків, латишів. Так, якщо в 1897 р. латишів та литовців (разом) у Харкові нараховувалося 99 осіб, то станом на 1920 р. латиська діаспора становила понад 3,7 тис. осіб [19, с. 208-209, 272-273; 14, с. 12; 22, с. 67].

Війна вплинула на міжнаціональні стосунки, спровокувала поширення настроїв національної нетерпимості перш за все щодо німців та поляків. Так, у громадських місцях мешканці міста затримували осіб, що розмовляли німецькою мовою. У повсякденну практику увійшли анонімні доноси про шпигунство, шкідницьку діяльність осіб із німецькими прізвищами [30, Ф. 3, оп. 287, спр. 5164, арк. 3-3 зв; спр. 5828, арк. 34, 128, 129, 132, 134 та ін.]. Породження атмосфери недовіри, підозрілості відносно іноземців, вважаємо, негативно вплинуло на свідомість городян, полегшивши у радянські часи сприйняття людьми масових кампаній із пошуків «іноземних шпигунів», «ворогів народу».

Зростання кількості тих, хто проживає в місті і потребує задоволення мінімальних життєвих потреб, викликало перерозподіл міського бюджету в бік збільшення витрат на соціальну допомогу. Протягом 1914-1916 рр. видатки міста зросли із 6,9 до 10 млн. руб., або на 40 %. Такі темпи приросту були досягнуті за п'ять передвоєнних років [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 401 зв; 27, 1913, № 5, с. 127-128; 28, 1914, 31 окт.; 1915, 10 окт., 20 дек.]. За мирних часів ці кошти могли бути використані для розвитку міста. Але в 1915-1916 рр. міське самоврядування змушене було перш за все організувати магазини, продовольчі склади, хлібопекарні, закуповувати предмети першої необхідності, забезпечувати прожитковий мінімум сім'ям військових та тих, хто загинув на війні. Таким родинам надавалися продовольчі пайки, грошова допомога, яка дорівнювала

половині заробітної плати годувальника. Зростала благодійна допомога з боку громадянського суспільства, зокрема новоствореного Товариства з піклування про дітей осіб, призваних на військову службу. Працювала в місті і спеціальна виконавча комісія міської думи із забезпечення сімей запасних, що були мобілізовані до діючої армії. Щомісячні продовольчі пайки в Харкові становили 27,8 кг житнього борошна, 4,1 кг круп, 0,4 кг олії, 1,64 кг солі. У цілому допомога міста сім'ям призваних становила в 1915 р. щонайменше 464,8 тис. руб. – майже 6 % бюджету Харкова. На харчування та утримання біженців місто витрачало від 203,8 тис. руб. до 277 тис. руб. щомісяця тільки у січні-травні 1916 р. Крім того, у школах Харкова з осені 1915 р. утримувалися щонайменше 30 додаткових класів з 1,5 тис. учнями – дітьми біженців [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 86 зв, 89 зв, 304, 374, 412].

У 1915-1916 рр. істотно зросло навантаження на міський транспорт, який мав забезпечувати більші обсяги перевезень продовольчих вантажів, палива, пасажирів у середині міста. Ці обставини нашарувалися на вичерпання запасів продовольства в губернії через закупівлі провіанту для діючої армії. У результаті мешканці Харкова зіткнулися зі зростанням цін на продукти харчування. Між липнем 1914 р. – квітнем 1916 р. житній хліб подорожчав на 2 коп. (на 67 %), свинина – на 5 коп. (26 %), сало свіже солоне – на 15 коп. (60 %), молоко – на 8 коп. (67 %), картопля – на 40 коп. (100 %). Наприкінці 1916 р. – на початку 1917 р. зростання цін пришвидшилося. На ринку хліб коштував на 166 %, свинина – на 532 %, сало – на 620 %, молоко і картопля – на 400 % дорожче, ніж перед війною [27, 1917, № 1-3, с. 79]. Новими явищами повсякденного життя стали встановлення такси на продукти харчування в 1915 р., запровадження карток на цукор, сіль, гас влітку-восени 1916 р., хліб та борошно – на початку 1917 р.

У повсякдення мешканців міста увійшли транспортні проблеми. На вулицях поменшало візників, чого неможливо було уявити в передвоєнний період [25, с. 194-195]. Із більшими інтервалами стали ходити трамваї, адже неможливість відремонтувати вагони призвела до того, що з 90 наявних в ходу щодня було 60 вагонів [30, ф. 19, оп. 1, спр. 251, арк. 269]. Посилювалася негативна динаміка у будівельній галузі. Так, у 1915 р. Технічним відділом Міської управи було видано втричі менше дозволів на зведення споруд як житлового, так і господарського призначення, ніж у 1913 р. [27, 1913, № 3, с. 252; 29, 1913, 3 янв.; 28, 1915, 6 жовтня]. Якщо в 1912-1916 рр. кількість квартир у місті щорічно зростала в середньому на 1502, то протягом наступного року – на 1437 [9, с. 58; 18, с. 14]. Прибуття біженців та евакуйованих призвело до погіршення житлових умов у частині районів. Так, на одне забудоване домоволодіння на території третьої та четвертої поліцейських дільниць кількість жителів у 1916 р. зросла в середньому на 7-8 осіб. Харків виходив із кризової ситуації завдяки тому, що відсоток квартир, які залишалися не зайнятими у передвоєнний час, зменшився з 4 до 1,4 [9, с. 58-59]. Але у віддалених від центру районах відбувалося надзвичайно інтенсивне скупчення населення [9, с. 60]. Проте слід зазначити, що попри зростання щільності населення, санітарно-гігієнічні умови життя у Харкові катастрофічно не погіршилися. Приміром, у місті відбувалось постійне зростання споживання води через міський водогін: якщо в 1912 р. воно вимірювалося у кількості 163,3 млн. відер, то в 1916 р. становило 347,9 млн. відер, або у 2,1 рази більше, ніж напередодні війни [10, с. 48; 27, 1913, № 3, с. 242].

Заробітна плата постійних жителів Харкова – фактор, який визначає не лише рівень життя, але впливає на весь комплекс повсякдення городян, зазнала в роки війни суттєвих змін. Особливо помітно це на прикладі найнижчих верств населення. Улітку 1914 р. поденний заробіток одного робітника коливався від 1,1 (у некваліфікованих працівників) до 2,5 руб. (візників), зокрема у будівельників – 1,75 руб., слюсарів – 1,7 руб. [27, 1917, № 1-3, с. 179]. Навесні 1916 р. діапазон зарплат становив 1,2-3 руб., зокрема у кваліфікованих робітників – ковалів, слюсарів – 2,75 руб. на день. На початку 1917 р. денний заробіток коливався від 4 до 6 руб., зокрема у представників більшості кваліфікованих професій – 5 руб. Таким чином, зростання становило 263 % для категорії некваліфікованих робітників, 194 % – кваліфікованих та 140 % – візників, що не покривало зростання цін на продукти харчування, та водночас не забезпечувало належних умов існування кваліфікованих робітників та тих, хто забезпечував транспортні послуги. На великих промислових

підприємствах ситуація була не кращою. Так, на ХПЗ у 1913/1914 – 1915/1916 рр. середній заробіток зріс із 1,95 до 2,62 руб. на день, або на 30%, зокрема у кваліфікованих робітників на 45-140 %, а в чорноробів – на 70-100 %. Така тенденція у сфері оплати праці нівелювала фахових робітників із чорноробами, породила в 1917 р. завищені вимоги з боку останніх щодо оплати їх праці [8, с. 354]. Вважаємо, ці явища не могли не породити у кваліфікованих робітників апатію, нехтування працею, входження у повсякденну свідомість хибного уявлення: віри у зрівнялівку щодо оплати праці радянської доби.

Таким чином, події Першої світової війни стали відправною точкою до змін чисельності, соціальної та національної структури населення Харкова, які, своєю чергою, обумовили зрушення в повсякденному житті. Призов чоловіків у діючу армію, поява біженців, евакуйованих почали розмивати ядро міських мешканців. Відбулася зміна психологічного стану населення. Руйнівного впливу на настрої харків'ян завдали такі явища, як зростання цін; зміни заробітної плати, які не завжди відповідали кваліфікації працюючих та абсолютно не відповідали зростанню вартості продуктів споживання. Соціальні виплати, зокрема великій кількості утриманців серед евакуйованих, переобтяжували бюджет Харкова, породжували відчуття соціальної несправедливості. Навантаження на муніципальний бюджет значно зросло, що не дозволяло підтримувати на належному рівні комунальне господарство, крім водопостачання. У роки війни на повсякденному рівні почало формуватися підґрунтя для розквіту надалі таких явищ, як недовіра до іноземців та іноземного, анонімні доноси, допустимість соціальної зрівнялівки, ущільнених умов проживання, насильства (в обох варіантах – як з боку влади, так і з боку робітників для захисту своїх прав), сподівань на можливість з боку владних інституцій (однаково – місцевих чи державних) організувати централізоване забезпечення всім необхідним.

Література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн. 1: Історичні нариси. – К. : ТОВ Вид-во «Кліо», 2014. – 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень. – К. : ТОВ Вид-во «Кліо», 2015. – 800 с.
2. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 245-254.
3. Городская повседневность в России и на Западе: Межвуз. сб. научн. трудов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2006. – 213 с.
4. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 19. – С. 369-379.
5. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х. : Вид-во ХНАМГ, 2010. – 359 с.
6. Ильясова А. В. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии / А. В. Ильясова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. – Сер. : Історія. – Спеціальний вип. – С. 30-38.
7. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмищ, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
8. История Харьковского паровозостроительного завода: 1895-1917 гг.: Сб. док. и материалов. – Харьков: Обл. кн. изд-во, 1956. – 380 с.
9. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. – Х. : Типо-литография П. Д. Калугина, б. г. – 143 с.
10. Как одолеть разруху: По страницам истории коммунального хозяйства и коммунального образования Украины. – Х.: ХГАГХ, 2001. – 92 с.
11. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982. – Сер. : Історія. – Спеціальний вип. – С. 8-21.
12. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) / М. М. Кром // История повседневности: Сб. научн. работ. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 7-14.
13. Людке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людке // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. – М., 1999. – С. 77-88.
14. Население Харьков. губ. по данным переписи 1920 года. – Х.: б.и., 1922. – 31 с.

15. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 103-116.
16. Очерк истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 1. – Х. : Книжное изд-во, 1963. – 224 с.
17. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914-1917 годах // Вопросы истории. – 1996. – № 1. – С. 113-133.
18. Перепись Всероссийская сельскохозяйственная и городская. 1917 г. Харьковская губерния. Итоги по уездам, губернии и городам. Предварит. подсчет. – Х. : Изд-во Харьков. губ. стат. бюро, 1920. – 17 с.
19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 297 с.
20. Реєнт О. Перша Світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
21. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
22. Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи: Нерухоме майно. Житлові умови населення. Населення. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926. – Х.: б.в., 1928. – 211 с.
23. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
24. Чорний Д. М. Патріотизм, пожертвування, пильність: суспільні настрої в Харківській губернії (друга половина 1914 – перша половина 1915 рр.) / Д. М. Чорний // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – № 1119. – Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 18. – Х., 2014. – С. 71-75.
25. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
26. Черный Д. Н. Украина / Д. Н. Черный // Россия в Первой мировой войне. 1914-1918: Энциклопедия: В 3-х т. / отв. редактор А.К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 3 : Р-Я. – С. 440-445.
27. Известия Харьковской городской думы.
28. Харьковские губернские ведомости.
29. Южный край.
30. Державний архів Харківської області.